

УДК 342.3

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2019.33.162017>

Н. Л. Буроменська, аспірантка
Університет економіки та права «КРОК»
Кафедра теорії та історії держави і права
вул. Табірна, 30-32, Київ, 03113, Україна

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПРИНЦИПУ ЗАБОРОНИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

У цій статті досліджуються питання пов'язані із розумінням сутності, ознак принципу заборони зловживання правом. Наголошено на історичному контексті виникнення цього принципу. Відзначено ключовий зв'язок його із побудовою правової держави, дотриманням прав та свобод людини. Визначено його правову спрямованість. Розглянуто доктринальні підходи до розуміння категорії «зловживання правом». Підкреслено наявність різних правових позицій щодо характеристики основних ознак цієї категорії. Зроблено висновки та пропозиції.

Ключові слова: принцип; принцип права; права людини; правові межі; правові заборони; правові обмеження; правова держава; правомірна поведінка; зловживання правом.

Постановка проблеми. Утвердження в Україні принципу верховенства права має передбачати за необхідне здійснення комплексних та системних реформ, спрямованих на розбудову сучасної правової системи та системи права, виходячи із необхідності посилення дієвості, ефективності і доступності прав та свобод людини. Принагідно слід вказати, що за змістом ст.3 Конституції України [1] «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». З правової точки зору, це означає що держава спрямовує свою діяльність на утвердження і забезпечення прав і свобод людини; створення відповідних правових механізмів захисту цих прав. Тому організація та здійснення в Україні якісних реформ тісно пов'язана із формуванням ключових засад (принципів), які засвідчуватимуть незворотність демократичних, правових перетворень. Одним із важливих принципів, пов'язаних із гарантуванням прав та свобод людини є принцип заборони зловживання правом.

Варто підкреслити, що генеза цього принципу сягає часів Стародавнього Риму у правовій думці якого досить поширеною була теза «*qui jure suo utitur, nemini facit injuriam*» (у перекладі з латинської мови «хто використовує своє право, не притісняє нічийх прав») [2, с. 35], [3, с. 17]. Принагідно відзначити, що ця засаднича теза знайшла своє відображення у основоположних міжнародно-правових актах ООН. За змістом ст.1 Загальної декларації прав людини «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» [4]. Цим основоположним та фундаментальним приписом, Генеральна Асамблея ООН закликає кожну людину діяти «у дусі братерства», тобто виключно на засадах поваги до прав та свобод інших людей, заборони відхилення від меж правової, правомірної поведінки.

З цього приводу у юридичній літературі вказується на те, що зловживання правом означає здійснення його за межами права [5, с. 427]. При цьому дослідники вказують, що зловживання правом завжди є усвідомленою поведінкою, хоча відповідне усвідомлення не завжди означає умисел, тобто правомочний суб'єкт може мати різні наміри, і відповідно, його дії по здійсненню права будуть усвідомленими діями. Разом із тим, «зловживання правом» має більш високу ступінь саме суб'єктивного аспекту заснованого на умисному намірі [6, с. 25].

Отже, за своєю суттю, зловживання правом означає: 1) вихід за межі його вимог; 2) як правило, умисний намір правомочного суб'єкта.

Принцип заборони зловживання правом не втрачає актуальності в умовах сьогодення. В умовах сьогодення, коли Україна стоїть продовжує системні реформи у різних сферах суспільного життя, він не лише не втратив своєї актуальності, а набув нового виміру.

Особливе значення принцип заборони зловживання правом відіграє у здатності принципу верховенства права слугувати реальним засобом обмеження державної влади. Можна погодитися із тезою А.П. Зайця, який справедливо вказує, що «правова держава – це та держава, в якій реально функціонує режим зв'язаності влади правами й свободами людини й громадянина, яка юридично зобов'язана захищати й гарантувати ці права й свободи» [7, с. 14]. За таких обставин, реальне визнання, гарантування, правова охорона прав та свобод людини перебуває у системному зв'язку із забезпеченням в Україні законодавчих обмежень щодо зловживання правом.

У юридичній літературі доречно відзначається, що інститут зловживання правом є відносно новим для законодавства України та недостатньо розробленим в сучасній вітчизняній юридичній науці, наслідком чого є численні розбіжності у поглядах учених щодо його сутності і правової природи. Зловживання правом уособлює у собі вольову та усвідомлену діяльність (дії) суб'єкта з недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що заподіює шкоду суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб чи створює реальну загрозу її заподіяння при формальній правомірності такої діяльності (дій) [8, с. 33-34].

Принцип заборони зловживання правом є об'єктивним виразом належного функціонування принципу верховенства права. С. П. Погребняк вказує, що принцип верховенства права є фундаментом, на якому базуються більш специфічні й детальні правила і принципи [9, с. 35].

З правової точки зору, принцип заборони зловживання правом спрямований на: 1) реальне визнання у суспільстві та державі принципу верховенства права; 2) розвиток механізмів дієвості та доступності прав та свобод; 3) попередження порушень прав та свобод; 4) запровадження розумних меж при реалізації прав та свобод; 5) розвиток законодавства, виходячи із необхідності належного законодавчого забезпечення заборони зловживання правом.

Подальший процес утвердження в Україні принципу верховенства права, розвиток новітнього законодавства вимагатиме послідовного чіткого законодавчого закріплення принципу заборони зловживання правом, що унеможливиловатиме спекулювання демократичними, правовими цінностями, правами та свободами людини і громадянина.

Метою написання статті є науково-теоретичне дослідження принципу заборони зловживання правом в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній літературі зазначені проблеми частково розглядалися у працях таких вчених як: В. І. Гойман, Р. А. Калюжний, А. М. Колодій, С. В. Потапенко, О. Я. Рогач, Н. І. Тюріна та інші. Підтримуючи позитивні та конструктивні напрацювання цих та інших дослідників щодо заборони зловживання правом у сучасному праві України як важлива складова демократичних, соціальних та правових перетворень. Водночас, ураховуючи необхідність поглиблення системних реформ, подальшої розбудови правової системи, необхідність дослідження питань заборони зловживання правом є більш ніж очевидною.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, досліджуючи сутність принципу заборони зловживання правом, варто звернути увагу на загальнотеоретичні підходи до розуміння категорії «принцип». У Юридичній енциклопедії термін «принцип» (франц. *principe*, від лат. *principium* – означає начало, основа). Цей термін включає основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації [10, с. 110]. Саме принципи забезпечують

змістовну легітимацию права, визначають розуміння «правильного» і «неправильного», є дороговказами при встановленні меж між дозволеним і недозволеним у суспільних відносинах. С.П. Погребняк справедливо підкреслює, що «категорія «принципи права» повинна використовуватись у всіх випадках, коли йдеться про відправні ідеї і положення, які відносяться до юриспруденції. Тому принципи права – найбільш загальні і стабільні вимоги, що уособлюють суспільні цінності, дозволяють відтворити їх при формуванні та дії права, визначаючи його характер і напрями подальшого розвитку [11, с. 70]. В цьому контексті С. П. Погребняк, пропонує виділити в системі загальних принципів права групу основоположних принципів – принципів, що лежать в основі права, утворюють його фундамент; на них ґрунтується право як загальнообов'язковий соціальний регулятор. Він також вказує, що до ознак основоположних принципів, можна віднести такі як: втілення найважливіших цінностей, притаманних певній системі права; концентроване відображення результату розвитку права та визначення напрямків його подальшого розвитку; найбільш загальний характер; пріоритет перед нормами права; підвищена стійкість; самодостатній характер (з точки зору формальної визначеності) та ін. [11, с. 70-79]. Погоджуючись із такими підходами, буде справедливим вказати, що принципи права – це основоположні, вихідні ідеї, що відображають природу права, його соціальне призначення, права та свободи людини, тенденції їх інституційного розвитку в умовах сучасного суспільства та держави [12].

Слід зауважити, що у юридичній літературі відсутні єдині підходи до розуміння категорії «зловживання правом», що свідчить про багатоаспектність цього терміну, можливість різного його застосування у процесі правового регулювання окремих видів суспільних відносин. З огляду на зазначене, видається доречним відзначити основні ознаки концепції заборони зловживання правом.

По-перше, у юридичній літературі відзначається, що зловживання правом, за своєю суттю, є відхиленням від правомірної поведінки, яка може знаходитись на межі між правомірністю і правопорушенням. Тобто під зловживанням правом можна розуміти особливий вид поведінки, який виражається у діях чи бездіяльності по використанню особою своїх прав у способи, що суперечать призначенню права, які формально не порушують його, внаслідок чого може завдатись шкода інтересам суспільства, держави або окремої особи, причому здебільшого юридична відповідальність за такі діяння не настає (існують винятки у рамках діянь, які порушують інтереси, що прямо охороняються законом, а отже, в даному випадку діяння будуть відноситись до одного з виду правопорушень: цивільні, сімейні, господарські тощо) [13, с. 26-29]. Очевидно, такий підхід вартує уваги, однак, він не розкриває основних критеріїв розмежування правомірної поведінки та правопорушення як підстави юридичної відповідальності.

По-друге, дослідник О. Ганьба вважає, що зловживання правом є межовою поведінкою, оскільки знаходиться на межі між правомірною та протиправною поведінкою (правопорушенням). Вона не є вже правомірною, оскільки не приносить користі особі, суспільству чи державі, а значить не є суспільно корисною, проте вона ще не є правопорушенням, тому що при зловживанні правом відсутнє пряме порушення норм об'єктивного права. Отже, зловживання правом є самотійним видом правової поведінки, адже в ньому відсутні як склад правомірної поведінки (відсутня суспільна користь як елемент суб'єктивної сторони), так і склад правопорушення (відсутність прямого порушення дозволів чи заборон, викладених у нормах об'єктивного права, що є елементом об'єктивної сторони складу правопорушення). При цьому зберігається значна вірогідність переростання (трансформації) зловживання правом у правопорушення [14, с. 96-97]. Водночас Д. Бакаєв зауважує, що чим ширші межі довольного розсуду, надані правовою нормою, тим вірогідніша можливість зловживання правом [15, с.299]. Тому, буде доречним вказати, що у такій ситуації існуватиме висока ймовірність трансформації зловживання правом у правопорушення.

По-третє, М.А. Рубашенко наголошує на тому, що зловживання правами (обов'язками) слід розглядати, з одного боку – як особливий вид неправомірної поведінки (відмінний від правопорушень), під час якої суб'єкт правових відносин (зловживач), реалізуючи свої законні права та обов'язки в межах встановлених законом, завдає шкоди іншим суб'єктам, діючи при цьому формально правомірно, з іншого боку – діяння, яке містить усі елементи юридичного складу конкретних злочинів, деліктів, проступків тощо, а отже, виступає конкретним видом правопорушення [16, с. 113-119]. З таким підходом, частково можна погодитися, ураховуючи те, що він не містить критеріїв меж та оцінок щодо зловживання правом.

По-четверте, зловживання правом, як і правопорушення, на чому наголошує, зокрема, Т.Т. Полянський неможливо повністю «викорінити» зі суспільно-правового життя. За допомогою якісного законодавства, а також належного правового виховання можна лише створити умови, за яких кількість зловживань правом дещо зменшиться. При цьому, одним із негативних («побічних», «тіньових») наслідків зростання рівня правової свідомості суспільства є – як це, на перший погляд, не парадоксально – одночасна «актуалізація», загострення проблеми зловживання правом. При цьому, дослідник резюмує, що зловживання правом – це така протиправна поведінка, у процесі та в результаті якої суб'єкт права, маючи на меті заподіяти шкоду іншим суб'єктам або свідомо припускаючи її настання, формально здійснює певне суб'єктивне юридичне право, зміст якого має відносно визначений характер і тому може бути витлумачений неоднозначно. Специфіка (ознаки) зловживання правом полягає у тому, що воно зазвичай: 1) відбувається лише через здійснення (реалізацію) суб'єктами їхніх юридичних прав; 2) завжди є умисною поведінкою; 3) заподіює непропорційну шкоду правовим відносинам, їхнім учасникам або ж створює реальну загрозу цього [17, с. 113-119]. До певної міри пропонується позиція може бути визнана конструктивною, водночас, із її змісту неясно чіткий перелік меж здійснення зловживання правом.

По-п'яте, «зловживання правом» – це така форма здійснення права, за допомогою якої заподіюється шкода іншим учасникам суспільних відносин шляхом здійснення права в протиріччі з його цільовим призначенням або здійсненням дій, що виходять за межі наданих законом прав, якщо такі межі й цілі здійснення права встановлені в законі. На це звертає увагу М.М. Хміль, який наводить найбільш характерні ознаки зловживання правом. Зокрема, це:

– засіб зловживання правом (ним завжди виступає суб'єктивне право);

– мета зловживання правом. Під час зловживання правом складається така ситуація, за умов якої право, надане суб'єкту для одних цілей, використовується ним зовсім для інших цілей. При цьому, призначення конкретного суб'єктивного права визначається загальними принципами права, принципами тієї галузі права, у рамках якої воно було надано, метою і змістом самого суб'єктивного права, а також тими обов'язками, що були покладені на уповноваженого суб'єкта. Важливість такої ознаки зловживання суб'єктивним правом також обумовлена тим фактом, що зловживання виглядає як здійснення права, тому що дії, які його складають (якщо розглядати їх у відриві від мети їхнього здійснення) не виходять за межі дозволеної поведінки;

- шкода. Зловживання правом являє собою таке здійснення суб'єктивного права, що заподіює зло. У протилежному випадку правову поведінку не можна віднести до числа зловживань. У запропонованій концепції зловживання правом зло розглядається як явище тотожне будь-якій соціальній шкоді, що заподіюється суспільним відносинам у процесі реалізації права. У той же час об'єктивне заподіяння шкоди при здійсненні права у відповідності до його призначення не повинно розглядатися як зловживання правом. Більш того, деякі права взагалі неможливо реалізувати без заподіяння шкоди іншій особі. До таких відноситься, наприклад, право на необхідну оборону (особа, що обороняється, здійснюючи своє право, може заподіяти нападаючому тілесні ушкодження);

- наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправним діянням і негативними наслідками. У деяких випадках в якості додаткової (факультативної) ознаки може виступати мотив зловживання правом [18, с.11-12].

По-шосте, як правильно про це говорить О. Я. Рогач, зловживання правом – це соціально-шкідливе явище, яке відображає нігілістичне ставлення особи до права та полягає в намаганні суб'єкта правовідносин створити ілюзію (видимість) правомірного використання права при вчиненні ним умисних діянь спрямованих на порушення об'єктивних меж здійснення права та внутрішніх (спеціальних) меж зовнішнього розсуду. При цьому, поширеність такого негативного соціально-правового феномену, як зловживання правом, вимагає концептуального підходу щодо системного перегляду норм Основного Закону, в процесі якого необхідно більш чітко закріпити принцип недопустимості (заборони) зловживання правом. З цієї метою доцільно було б внести зміни до Конституції України та доповнити статтю 68 Основного Закону наступним положенням: «Кожен при здійсненні своїх прав повинен дотримуватися принципів добросовісності, розумності, справедливості та не порушувати права й свободи інших осіб. Зловживання правом не допускається». Саме в такому конституційному положенні, а не у нормах галузевого законодавства, які містять заборону зловживання правом, у максимально концентрованому виді буде викладена інформація про сутність такого правового феномена, як зловживання правом. Механізм протидії проявам зловживання правом повинен здійснюватися за наступними взаємозалежними та взаємопов'язаними напрямками: ідеологічний напрямок; нормативно-правовий напрямок; функціонально-правовий напрямок [19, с. 331-334].

Теоретико-правовий аналіз вищезазначених позицій дослідників проблем пов'язаних із заборонаю зловживанням правом дозволяє зробити декілька застережень щодо цих позицій: вони не містять чітких критеріїв виокремлення зловживання правом; не пропонується системних ознак зловживання правом; не визначається співвідношення правомірної поведінки та правопорушень у контексті зловживання правом.

Висновки. На нашу думку, можна було б сформулювати кілька ключових висновків у відношенні характеристики поняття зловживання правом. За своєю суттю зловживання правом є соціально-правовим феноменом, що означає наявність певних відхилень у поведінці суб'єктів правовідносин та полягає у заподіянні шкоди суспільним та/або особистим інтересам третіх осіб, а у окремих випадках, така поведінка може містити ознаки правопорушень.

Принцип заборони зловживання правом – це основоположний принцип права, що означає запровадження у правовий спосіб чітких меж (обмежень, заборон) щодо реалізації правомочними суб'єктами правовідносин своїх прав (повноважень) з метою гарантування прав та свобод людини, суспільних (державних) інтересів.

Основними ознаками принципу заборони зловживання правом є наступні:

- зорієнтований на формування важливого вектора розвитку суспільства, держави та права;
- перебуває у системному зв'язку із принципом верховенства права, іншими фундаментальними конституційними принципами права; знаходить свій вираз у процесі правового регулювання суспільних відносин.
- слугує гарантуванню прав та свобод людини, суспільних (державних) інтересів;
- передбачає забезпечення правомірної поведінки та запобігання правопорушенням;
- забезпечується морально-етичними та правовими заходами;
- є важливою складовою нормотворчої діяльності суспільства та держави;
- декларується, як правило, на законодавчому рівні;
- стосується суб'єктів правовідносин;
- передбачає запровадження чітких меж (обмежень, заборон) з питань реалізації прав (повноважень) суб'єктами правовідносин.

Концептуальними напрямками розвитку принципу заборони зловживання правом є його суспільне визнання та обґрунтування, конституційно-правове закріплення, забезпечення реалізації цього принципу у процесі формування новітнього законодавства.

Список літератури

1. Конституція України. Закон України 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Потапенко С.В. О злоупотреблении правом на свободу массовой информации // Закон и право. 2001. № 10. С. 34 -37 .
3. Каложний Р.А., Андрущенко І.Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2006. № 8 (58). С. 16-22.
4. Загальна декларація прав людини. Декларація ООН від 10 грудня 1948 р. // Голос України від 10.12.2008 р., № 236.
5. Агарков М.М. Проблема злоупотребления правом. М.М. Агарков. // Известия АН СРСР. 1946. № 6. С. 424-436.
6. Рясенцев В.А. Условия и юридические последствия отказа в защите гражданских прав (к ст. 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик) [Текст] / В. А. Рясенцев. Советская юстиция. 1962. № 9. С. 8-9.
7. Заєць А.П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А.П. Заєць; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1999. 36 с.
8. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки / Університетські наукові записи, 2013. № 1 (45). С. 23-35.
9. Погребняк С. П. Вісник Академії правових наук України. 2016. № 1 (№ 44). С. 26-36.
10. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр.енцикл.», 1998. Т.5. П-С. 2003. 736 с.
11. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. К. Ваіте, 2015. 392 с. Див. також: Погребняк С.П. Основоположні принципи права: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / С.П. Погребняк; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2009. 36 с.
12. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02 / А.М. Колодій; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1999. 36 с.
13. Тихомиров Д. О., Харченко Н. П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки / Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». Випуск № 38. Том. 1. 2016. С. 26-29
14. Ганьба О. Зловживання правом: аналіз наукових поглядів та авторське трактування окремих проблем / Visegrad journal on human rights. 4/1., 2016. С. 95-99.
15. Бакаєв Д. Зловживання правом як форма реалізації розсуду в праві / Публічне право. 2013. № 2 (10). С. 295–300.
16. Рубашенко М. А. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. М. А. Рубашенко. Цивільне право. 2010. № 4. С. 110–119.
17. Полянський Т. Т. Зловживання правом: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. Т. Полянський; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л., 2011. 16 с.
18. Хміль М. М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М.М. Хміль; Нац. ун-т внутр. справ. Х., 2005. 19 с.
19. Рогач О. Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. – Ужгород.: Ліра, 2011. 368 с.

Стаття надійшла 21.03.2019 р.

Н. Л. Буруменская, аспірантка
 Университет экономики и права «КРОК»
 Кафедра теории и истории государства и права
 ул. Лагерная, 30-32, Киев, 03113, Украина

ПОНЯТИЕ И ПРИЗНАКИ ПРИНЦИПА ЗАПРЕТА ЗЛУПОТРЕБЛЕНИЯ ПРАВОМ

Резюме

В этой статье исследуются вопросы, связанные с пониманием сущности, признаков принципа запрета злоупотребления правом. Отмечен исторический контекст возникновения этого принципа. Отмечена ключевая связь его с построением правового государства, соблюдением прав и свобод человека. Определена его правовая направленность. Рассмотрены доктринальные подходы к пониманию категории «злоупотребление правом». Подчеркнуто наличие различных правовых позиций относительно характеристики основных признаков этой категории. Сделаны выводы и предложения.

Ключевые слова: принцип; принцип права; права человека; правовые рамки; правовые запреты; правовые ограничения; правовое государство; правомерное поведение; злоупотребление правом.

N. L. Buromenska, Postgraduate Student
«KROK» University
Department of Theory and History of State and Law
Tabirna St, 30-32, Kyiv, 03113, Ukraine

CONCEPT AND SIGNS OF THE PRINCIPLE OF THE PROHIBITION OF ABUSE OF THE LAW

Summary

This article explores issues related to the understanding of the essence, signs of the principle of the prohibition of abuse of the law. It is emphasized in the historical context of the emergence of this principle. The key link with the construction of a law-governed state, observance of human rights and freedoms is noted. Legal focus it's defined. Doctrinal approaches to understanding the category of «abuse of the right» are considered. It is emphasized that there are various legal positions regarding the characteristics of the main features of this category. Conclusions and suggestions are made.

Key words: principle; the principle of law; Human Rights; legal boundaries; legal prohibitions; legal restrictions; constitutional state; lawful behavior; abuse of law.